

KARAHANLI TÜRKÇESİ YAZI DİLİ HANGİ LEHÇEYE DAYANIYORDU?**Akartürk KARAHAN*****Özet**

Eski Türkçe döneminin son halkası olan Karahanlı Türkçesi, X-XIII. yüzyıllarda hüküm süren Karahanlı Devletinin yazı dilidir. Karahanlı Türkçesi, Eski Türk yazı dili geleneğinin devamı olmakla birlikte, Orhun ve Uygur Türkçelerinden bazı noktalarda ayrılmaktadır. Bu farklılığın nedeni coğrafi, dinî, kültürel vb. farklılıklardan olabileceği gibi, Karahanlı Türkçesinin şekillenmesinde etkili olan lehçe ya da lehçelerden kaynaklı da olabilmektedir.

Bilindiği gibi, yazı dillerinin başlangıcı konuşma diline dayanmaktadır. Çeşitli sebeplerle bir bölgenin ya da bir topluluğun konuşma dili, yazı dilinde tercih edilmektedir. Bu makalede de, Karahanlı Türkçesi yazı dilinin hangi lehçe ya da lehçelerin özelliklerini barındırdığı konusu ele alınacaktır. Bu amaçla, dönemin diliyle ilgili ayrıntılı bilgilerin yer aldığı Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvānu Luğāti't-Türk* adlı eserindeki verilerden yola çıkılarak "yazı dili hangi lehçeye dayanıyordu?" sorusuna cevap aranacaktır.

Anahtar Sözcükler: Karahanlı Türkçesi, Hakaniyye, yazı dili, tarihsel lehçeler.

WHICH DIALECT QARAKHANID WRITTEN LANGUAGE BASED ON?**Abstract**

Qarakhanid Turkic (X-XIII. yy.) which constitutes the last period of Old Turkic is written language of the Qarakhanid State. On the other hand, while maintaining Old Turkic literary language, on the other hand, it has partly developed on a different line since it is included in a new religious-cultural structure. Reason of these differences, as might be geographical, religious, cultural, etc. Also these differences may be originating from dialect or dialects which influential in shaping Qarakhanid Turkic.

As we know, the beginning of written language is referring to spoken language. A variety of reasons, a region or a community spoken language, written language is preferred. A variety of reasons, a region or of a group's spoken language is preferred written language. In this article will be discussed the subject that written language of Qarakhanid Turkic combines which features of dialect or dialects. For this purpose, will be used in datas that Mahmud Kashgari's work *Dîvānu Luğāti't-Türk* that detailed information on the language in the period. And will be searched to answer the question: "Which dialect written language based on?"

Keywords: Qarakhanid Turkic, Xaqaniyya, written language, historical dialects.

---

* Yrd. Doç. Dr.; Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, akartrk@yahoo.com.

Ø. Giriş

Maveraünnehir ve Doğu Türkistan’da 840-1212 yılları arasında hüküm süren ilk Türk-İslam devleti Karahanlılardır. Kâşgarlı Mahmud’un *Hakaniyya* “Hakanlılar Ülkesi” diye bahsettiği¹ Karahanlılardan tarihî kaynaklarda genellikle “Türkistan Uygur Hanları” diye bahsedilmektedir. İlk olarak Rus şarkiyatçı V. V. Grigorev (1816-1881) 1874’teki bir makalede “Karahanlı” adını kullanmış, daha sonra bu ad, ilim âleminde yaygınlık kazanmıştır². Karahanlı devletinin oluşumunda birçok Türk boyunun etkisi olmuştur. Bunlar içerisinde Karlukların adı ön sıralardadır. Ötüken’deki Uygur devletinin yıkılmasının ardından, 840 yılında soyunu *A-shina* sülalesine bağlayan Karluk yabgusu bozkırın hâkimi olduğunu ilan etti ve *kara-hakan* unvanını aldı. Altay devlet sistemine uygun olarak devlet, doğu ve batı şeklinde iki kısma ayrılarak *Kara Ordu* veya *Kuz Ordu* yönetim merkezleri seçildi. Doğu kısmının hükümdarı *Arslan Kara Hakan/Kağan* unvanını; Batı kısmının hükümdarı ise *Buğra Kara Hakan/Kağan* unvanını taşıyordu. Doğu kısmı Balasagun ve sonrasında Kâşgar’dan; Batı kısmı ise Taraz ve ardından Semerkant’tan yönetilmiştir³. Karahanlı hükümdarlarından Abdulkerim Satuk Buğra Han’ın (öl. 955/959) İslamiyeti kabulünün ardından bu devlete bağlı boylar da İslamiyet’e girmiş, böylelikle Karahanlılar, Orta Asya’daki ilk Müslüman Türk Devleti olmuştur⁴. Önceleri Balasagun ve Kâşgar civarında etkili olan Karahanlılar, sonradan doğuda Hotan’ı (971); Samanîlerden Batı Türkistan’ı (999); kuzeyde Kuça şehrinin ilerisini ve Uygur sınırını ele geçirmiş; böylelikle Karahanlıların coğrafi sınırları batıda Aral Gölünden, doğuda Doğu Türkistan’ı da içine alarak Lop Gölüne, kuzeyde Balkaş Gölünü içine alan bölgeden, güneyde Pamir Dağlarının güney bölgesine kadar genişlemiştir. Bunların yanı sıra Oğuzlarla, Uygurlarla, kuzeydoğusundaki Yabakularla, Basmıllarla, Çömüllerle, batıda Gazneliler ve Samanîlerle sıkça mücadele içinde olmuşlardır. Hanedanlık içerisindeki iç çatışmalar ise Karahanlı yönetiminin 1041’lerde ikiye ayrılmasına sebep olmuş; 1212’de Karahanlı devleti son bulmuştur⁵.

¹ bk. DLT 25.

² “İlek-Hanlar” tabiri de yazılı kaynaklarda ve sikkelerde geçen “ilig” unvanına dayanılarak kullanılmıştır. İslam kaynaklarında Hâkaniyye (Hâkanlılar), Hâniyye, Âl-i Hâkan, Hâkaniyân, Mülûkü’l-Hâkaniyye, Mülûkü’l-Hâniyye, Evlâdü’l-Hâniyye, Mülûkü’l-Hâniyye el-Etrâk, Âl-i Efrâsyâb et-Türkî, Beytü’l-Hâniyye, Nebîre-i Efrâsyâb, Mülûk ve Selâfîn-i Efrâsyâbî, Ümerâ-yi Efrâsyâb, Mülûk-i Türkistan ve Efrâsyâbiyân şekillerde anılmaktadır. Buğra Hanlılar tabiri de kullanılmıştır. bk. Özaydın, A. (2001). “Karahanlılar”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C 24, s. 404; O. Pritsak, “Kara-hanlılar”, *İslâm Ansiklopedisi*, C: 6, 1955, s. 251; P. B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş. Ortaçağ ve Erken Yeniçağ’da Avrasya ve Ortadoğu’da Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu*, Ankara, 2002, s. 177.

³ Pritsak, O. (1955). *agm.*, s. 252-253; Golden, P. B. (2002). *age.*, s. 178.

⁴ Orta Asya coğrafyası dışında, Karadeniz’in kuzeyinde İdil Boyundaki İdil Bulgarları Karahanlılardan yaklaşık bir asır önce İslamiyetle tanışmışlar ve İslamiyeti kabul etmişlerdir.

⁵ Genç, R. (1997), *Kâşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*. Ankara, s. 20-24; Özaydın, A. (2001), *agm.*, s. 405.

XI. yüzyılda boylar birliğine dayanan Karahanlılar Karluk, Yağma, Tuhsı, Çiğil gibi boyların etkili olduğu bir devlettir. Devletin sınırları içerisinde Türk ve yabancı kökenli birçok etnik grup bir arada yaşamıştır. Karahanlı şehir ve köylerinde batıdan doğuya doğru *Uygurlar*, *Çömüller*, *Barsganlılar*, *Çaruklar*, *Oğraklar*, *Yağmalar*, *Çiğiller*, *Tuhsılar*, *Ezkişler*, *Karluklar*, *Türkmenler* ve *Oğuzlar* başta olmak üzere, Kâşgar'da *Karluk*, *Yağma* yanı sıra *Kençekler*; Hirgili'de *Karluk*, *Yağma* yanı sıra *Tokuz Oğuzlar*; Sayram ve Balasagun arasında *Argular*; Maverâünnehir ve Seyhun boylarında, Balasagun, Talas ve diğer birçok şehirde *Soğdlar*, *Tibetliler*, *Hotanlılar* vd. yaşamıştır⁶.

1. Karahanlıların Kökeniyle İlgili Varsayımlar

Karahanlıların kökeni ile ilgili olarak *Uygur* (J. Deguignes 1756, H. H. Klaproth 1826), *Türkmen* (J. V. Hammer-Purgstall 1835, G. Weil 1851), *Yağma* (Barthold, Minorsky, Togan, R. Genç), *Karluk* (Köprülü 1923), *Karluk-Yağma* (Köprülü 1923, 1939), *Çiğil* (Barthold, T'uchü Z. V. Togan), *T'uchü (Tukeyu)* (Z. V. Togan 1939), *T'uchü A-shi-na (Tukeyu Köktürk)* (O. Pritsak 1955) varsayımları bulunmaktadır⁷. Pritsak, Karahanlı sülalesinin *T'uchü-A-shi-na* hanedanının bir kolu olan Karluk hanedanına bağlandığını kabul etmektedir⁸. Pritsak gibi düşünenlerin yanı sıra T. Abe⁹ gibi onun görüşlerine karşı çıkanlar ve kökenin Uygurlar olduğunda ısrar edenler de olmuştur. J. Oda, Karahanlı yönetiminde kullanılan “ilig” ve “han” unvanlarının Uygur yöneticileri tarafından da kullanıldığını vurgulamış; Uygurların göç ederken, Uygur diyalektlerinin de Karahanlı bölgesine kadar yayıldığı sonucuna varmıştır¹⁰.

Karahanlıların kökeniyle ilgili görüşlerden en çok kabul göreni, Karluklarla ve Yağmalarla ilişkilendirir. Karluklar 744-840 yıllarında Uygur birliğine katılmışlar ve aynı zamanda siyasî bir isim olarak bir de *Türkmen* ismini taşımışlardır¹¹. Kâşgarlı Mahmud'un

⁶ Sümer, F. (1994). *Eski Türklerde Şehircilik*. Ankara, s. 71-86; Ercilasun, A. B. (2002). “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Dil ve Edebiyat”, *Türkler, C V*, s. 759; Karahan, A. (2013). *Divânü Luğât-it Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 35-37.

⁷ Özaydın, A. (1955). *agm.*, s. 405; Pritsak, O. (1955). *agm.*, s. 252.

⁸ Bunda El-Caiz, İbn-i Fakih, Mes'udi, Gerdizi gibi İslam tarihçilerinin naklettikleri etkili olmuştur. İlk olarak Gerdizi'de bildirilen Türkistan halkı arasında hâkimiyetin Uygur hanından Karluk Yabgu'ya geçmesi; ikinci olarak Satuk Buğra'nın İslamı kabul etmesiyle ilgili hikâye; üçüncü olarak da “Arslan Han” ve “Buğra Han” resmi unvanlarını ele almıştır. “Arslan” Çiğillerin, “Buğra” ise Yağmaların unvanıydı. Karluk birliğini meydana getiren üç boyun en önemli unsurunu ise Çiğil ve Yağma boyları oluşturuyordu. Bu durumda hem Arslan Han hem de Buğra han Karluklardandı. bk. Oda, J. (2002). Hangisi Karahanlıların Kökeni; Uygurlar mı Yoksa Karluklar mı?, *Türkler*, (ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Yeni Türkiye Yayınları, C II.

⁹ Oda, J. 'den (2002) alarak Abe, Takeo (1955), *Nishi Uiguru kpkushi no kenkyu* (Research on the History of the West Uighurs), Kyoto.

¹⁰ Oda, J. *agm.*, s. 258, 260.

¹¹ Pritsak, O. (1955). *agm.*, s. 252; Oda, J. (2002). *agm.*, s. 257.

eserinde geçen *Karluclu Türkmenler* tabiri de bu siyasî adlandırmanın sonucu olmalıdır¹². Karluk-Karahanlı görüşüne göre, Karahanlılar çağı, öncesiyle birlikte üç bölüme ayrılabilir. 1. Uygur-Karluk Birliği (766-840), 2. İslamdan önce Karluk (Karahanlı) Devleti (840-932), 3. Müslüman Karluk (Karahanlı) Devleti (932-1212)¹³. Karahanlı hanedanını Yağmalara dayandıranlar ise Karahanlıların kökenini Yağmalar üzerinden Dokuz Oğuz ve Uygurlarla ilişkilendirirler¹⁴.

Bu makalede, Karahanlıların kökenini ortaya koyma düşüncesi bulunmamaktadır. Ancak, yazı dilinin kültür, medeniyet ve siyasî üstünlüğü olan topluluğun dil özelliklerinden kaynaklı olabileceği tezinden hareketle, Karahanlı yazı dilinin kaynağı, devletin kökeniyle ilişkilendirilen boyların dil özelliklerinden tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu amaçla, yukarıda söz edilen ve Kâşgarlı Mahmud'un *Dīvānu Luğāti't-Türk* (DLT) adlı eserinde de dil özellikleri verilen boyların arasından değerlendirme yapılacaktır. Daha önce Çiğil lehçesi ile ilgili monografik bir çalışmada bu lehçenin yazı dili ile ilişkisine değinilmişti¹⁵. Bu makalede ise kökeniyle ilişkili tüm boyların lehçe özellikleri ve yazı dilinin özellikleri karşılaştırılacak, Karahanlı Türkçesi yazı dilini en çok temsil eden lehçe tespit edilecektir.

2. Kâşgarlı Mahmud'un Kayıtlarına Göre Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi

Karahanlı Türkçesinin etkili olduğu dönemdeki Türk lehçelerini ilk olarak Kâşgarlı Mahmud eserinde ele almıştır. Karahanlı Devletinin kuruluşunda rol oynayan boyların ağız ve lehçe özellikleri, DLT dışındaki dönem eserlerinde de zaman zaman göze çarpar. Ancak bunlar Karahanlı Türkçesinin ölçünlü yapısını bozacak düzeyde olmayıp, serpinti hâlinde gözlemlenen deşikelerdir. Kâşgarlı'nın DLT'deki sözvarlığı kayıtlarında dönemin ölçünlü Türkçesine ait sözcükler sekiz bölümde, Arap sözlükçülüğündeki bap ve kafiye sistemine göre sıralanmıştır. Kâşgarlı sözvarlığının her bir ögesini örneklerle açıklamış, eğer diğer lehçelerde farklı kullanımları varsa belirtmiştir. Ayrıca yeri geldikçe lehçelerin sözvarlığını madde başı olarak da göstermiştir. Karşılaştırma, ölçünlü dil ile lehçeler arasında yapılmıştır. DLT'de "Türk dilinde (*Turkīya*) böyledir", "Türkler böyle söyler", "Türklerde böyledir" gibi ifadeler oldukça sık rastlanır.

Kâşgarlı'nın eserinde, bu dönemin ölçünlü Türkçesi (Karahanlı Türkçesi) için *luğat-i Turkīya* ve *Hakaniyya* terimleri kullanılmaktadır. Hakaniye Türkçesi için "*Uygur şehirlerine*

¹² bk. DLT: 55, 90, 238, 404, 598. bk. Karahan, A. (2013). *age.*, s. 36.

¹³ Şener, H. İ., "Karahanlılarda Dil ve Edebiyat", *Türkler*, 2002, s. 784-792.

¹⁴ Ercilasun, A. B. (2009). "Dīvānu Luğāti't-Türk ve Uygurlar". *Turkish Studies*, Volume 4/8, s. 5-12.

¹⁵ Karahan, A. (2009). *Dīvānu Luğāt-it Türk'e Göre Çiğil Lehçesi ve Karahanlı Yazı Dili ile İlişkisi. Kâşgarlı Mahmud ve Dönemi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 467-477.

varıncaya dek Ertiş, İla, Yamar, Etil ırmakları boyunca oturan halkın dili doğru Türkçedir. Bunların en açık ve en tatlısı Hakaniye= Hakanlılar Ülkesi halkının dilidir”¹⁶ denerek yazı dilinin sınırları çizilmiştir. Ancak Hakanlıların dilinin hangi lehçeye dayandığı açıkça söylenmemektedir. Bunu DLT’deki ses özelliklerinden ve sözvarlığına ait verilerden, ayrıca Kâşgarlı’nın bazı ifadelerinden çıkartabiliyoruz.

3. Karahanlı Türkçesi Ses Özellikleri ve Lehçelerde Görünümü

Karahanlı Türkçesi yazı dili ve lehçeler arasındaki ses özellikler şu şekilde karşılaştırılabilir:

1. Eski Türkçe /b-/ sesi Karahanlı yazı dilinde /m-/ şeklindedir. Orhun yazıtlarında söz başı /b-/ çoğunlukla korunurken, Uygur, Karahanlı ve daha sonraki Doğu Türkçesi sahası eserlerinde, *bän* > *män* “ben”, *bin-* > *min-* “binmek”, *buŋ* > *muŋ* “sıkıntı” vb. örneklerde olduğu gibi, söz sonu geniz ünsüzlerinin etkisiyle, /b-/ > /m-/ değişmesi görülmektedir. Kâşgarlı Mahmud’un eserinde söz başı /m-/ için yazı dilinden *mün*¹⁷ (Yağma, Türk) “çorba”, *män* (Türk) “ben”, *mükim*, *mükin*¹⁸ (Türk) “papuç”, *mayak*¹⁹ “hayvan dışkısı, özellikle deve dışkısı” sözcükleri örnek verilmiştir. Hakaniye Türkçesini esas alan Kâşgarlı, “Sözcüklerin başındaki mim harflerini Suvarlar, Oğuzlar ve Kıpçaklar be’ye çevirirler”²⁰ şeklinde /b-’nin ölçünlü dilde söz başında /m-/ olduğunu ifade etmiştir. Diğer lehçelerde bu sesin /b-/ olduğunu belirtmiş ve *mubādalah al-bā’ bil-mīm* (m’nin b’ye değişimi) terimini kullanmıştır²¹. Kâşgarlı’nın örneklerinden yazı dilinde ve lehçelerin büyük kısmında /b-/ > /m-/ olduğunu; Oğuz, Kıpçak ve Suvar lehçelerinde ise /b-’nin korunduğunu anlıyoruz. Bu ses olayına göre Suvar, Oğuz ve Kıpçak lehçeleri yazı dili tarafında değildir.

2. Yazı dilinde söz içinde ve söz sonunda çift dudak /w/’si bulunmasına karşın DLT’de Oğuz ve onlara yakın lehçelerde yazı dilindeki /w/’lerin /v/ şeklinde telaffuz edildiği bildirilmektedir²²: “Türklerce fe ile be arasında söylenen w harfi Oğuzlarla onlara yakın

¹⁶ DLT 25.

¹⁷ DLT: 26.

¹⁸ DLT: 199.

¹⁹ DLT: 518.

²⁰ DLT: 26.

²¹ Kelly, J. (1972). Remarks on Kaşgari’s Phonology, *Ural- Altaische Jahrbücher*, Band 45, s. 181. Aslında Eski Türkçede b- > m- değişimi söz konusu olmasına rağmen, Kâşgarlı, Hakaniye Türkçesini esas aldığı için, bu ses olayını m-> b- değişimi şeklinde açıklamıştır.

²² Uygur Türkçesinden önce /-b, -b-/ sesi Türkçenin karakteristik bir sesi iken, daha sonra bu sesin bazı sözcüklerde /-w, -w-/ şekline geliştiği yaygın olarak kabul edilmektedir. Ancak Erdal, Runik yazının işaretlerinin yetersizliği nedeniyle /-b, -b-/ sesinin /w/ ~ /v/ şeklinde bir ayrıma maruz kaldığının iddia edilemeyeceğini belirtmektedir. bk. Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Boston: Brill- Leiden, s. 63-65.

olanlar tarafından ve 'ye çevrilir. Türklerin ew dediğine Oğuzlar ev derler. Türkler aw, Oğuzlar av derler"²³. Kâşgarlı çift dudak /w/'sini ifadede "yumuşak ve" (Ar. *wā' il-rakīkah*) terimini kullanmıştır²⁴. Kâşgarlı'nın Türkçe diye tabir ettiği Hakaniye ya da Karahanlı Türkçesindeki /w/ ile örnekler şu şekildedir: *āw*²⁵ (Türk) "ev", *āw* (Türk) "av", *yawa*²⁶ "sıcak yer", *tewe*²⁷ (Türk), *tawar*²⁸ "canlı cansız mal". Bu ses olayında, /v/'yi kullanan Oğuz ve onlara yakın lehçeler yazı dili dışında, /w/'yi kullanan diğerleri yazı dili tarafından.

3. Türk Lehçelerinin sınıflandırılmasında önemli bir ölçüt olan söz içi ve söz sonu /d/ sesi Karahanlı yazı dilinde diş arası *ḍ* şeklindedir. Yazımda da Arap alfabesindeki *zal* ile gösterilmektedir. Eski Türkçe /d/, XI. yüzyılda bazı lehçelerde /y/, bazı lehçelerde /z/'ye dönüşmüştür. Kâşgarlı peltek /ḍ/ sesinin Çiğil ve birçok Türk lehçesinde kullanıldığına işaret eder. Bu ses ile ilgili olarak Kâşgarlı, "Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çömül ve Oğuzlar, birbirine uygun bir biçimde, *ḍal* harfini ye 'ye çevirirler" demektedir²⁹. Kâşgarlı, /d/ > /y/ değişimine uğrayan sözcükler için kimi zaman "zel harfini ye yapanların diline göre" şeklinde açıklama yaparak daha önce bahsettiği lehçelere işaret etmiştir. Bu sınıflandırmaya Kâşgarlı, önemli bir topluluk olan Uygurları dâhil etmemiştir³⁰. Eski Uygur yazmalarıyla DLT'deki veriler karşılaştırıldığında Uygur lehçesinin *men*, *muḥ*, *mün*, *kaḍın*, *aḍak*, *toḍ*- şeklinde olduğu görülür. Yani Uygur lehçesi, Kâşgarlı'nın asıl Türklerdeki kullanım olarak gösterdiği /ḍ/ sesi tarafından.

Kâşgarlı Çiğil ve başka Türklerin /ḍ/ olarak söylediği sesin, "Rus ve Rum ülkelerine kadar uzanan Bulgar, Suvar, Yemek, Kıpçak boyları hep birden ze" şeklinde söylendiğini ifade etmiştir³¹. /ḍ/ sesi ölçüt alındığında, /y/'ye çeviren Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çömül, Oğuz lehçeleri ve /z/ şeklinde söyleyen Bulgar, Suvar, Yemek, Kıpçak lehçeleri yazı dilinden ayrılmaktadır.

²³ DLT: 27.

²⁴ DLT: 455.

²⁵ DLT: 27.

²⁶ DLT: 455.

²⁷ DLT: 504.

²⁸ DLT: 182.

²⁹ DLT: 27.

³⁰ Uygurcanın /d/ > /d, ḍ, y, z/ değişimlerinde yeri Dīvān'da belirtilmemekle birlikte, bir yerde (s. 416) Yağma, Tuhsı, Oğuz ve Uygurların *kaḍıt*-, *kaḍūt*-, *kıḍıt*-, *bādūt*- fiillerini /y/'ye çevirerek, (*kaḍūt*-, *kaḍūt*-, *kaḍūt*-, *bāyūt*- olarak) söyledikleri şeklinde bir kayıt bulunmaktadır. DLT: 416. Ancak Dīvān'da bir kez /d/ > /y/ değişiminde Uygurcanın geçmesi, tesadüfî bir yazım gibi görünmektedir. bk Mahmudov, K. (1992). XI. ve XIV. Yüzyıllar Arasında Yazılmış Eserlerin Dilinde D>Z>T>Z>Y>G veya D//Z//T//Z//Y//G Fonetik Olayı. *Journal of Turkish Studies Türklük Bilgisi Araştırmaları Richard Nelson Frye Festschrift I*, s. 107-116.

³¹ DLT: 27.

4. Yazı dilinde /G/ ünsüzü birden çok heceli sözcüklerin sonunda korunmaktadır: *adıg* “ayı”, *andāg* “öyle”, *oñ ālig* “sağ el”, *yarlıg* “hükümdar buyruğu”. Hece başında da muhafaza edilmektedir: *üpgük* “İbibik kuşu” gibi. Kâşgarlı, söz içinde ve sonundaki /ğ/ ve /g/’lerin Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde *ço(u)mğuk* > *ço(u)muğ*, *tamğak* > *tamağ* sözcüklerinde olduğu gibi düştüğünü belirtmektedir³². Bu seste de Oğuz ve Kıpçak ölçünlü dilin dışındadır.

5. Karahanlı Türkçesinde söz başında /t/ ünsüzü Eski Türkçede olduğu gibi korunmaktadır: *tōd*, *toğ-*, *tüwāk*, *tilāk vb.* Kâşgarlı, “Oğuzlar ve diğerleri bütün *te*’leri *dal* yapar” şeklindeki ifadesiyle söz başı ve söz içi /t/ > /d/ ötümlüleşmesine değinmiş³³ ve şu örnekleri vermiştir³⁴: *dāvā* (Oğuz), *dağā* (Oğuz).

6. Kök Türkçe ve Uygurcada olduğu gibi Karahanlı Türkçesinde de /y-/’ler *yelgin*³⁵ (Türk) “yolcu”, *yılığ*³⁶ (Türk) “ılık”, *yilik*³⁷ (Türk) “Kemik iliği”, *yemet*³⁸ “evet”, *yogdu* (Türk) “devenin (çenesinin altındaki) uzun tüyleri”, *yun-*³⁹ (Türk) “yılanmak”, *yigt*⁴⁰ (Türk) “sağlam”, *yet-*⁴¹ (Türk) “yetişmek, ulaşmak, erişmek”, *yinçü*⁴² (Türk) “inci” örneklerinde görüldüğü gibi korunmuştur.

Yazı dilindeki /y-/, Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde kimi zaman düşürüldüğü y- > Ø kimi zaman da y- > c- şeklinde değiştiği görülür. Kâşgarlı iki yerde “Oğuzlarla Kıpçaklar baş tarafında *ye* bulunan isim ve fiillerin ilk harfinin *elif*’e yahut *cim*’e çevirirler”⁴³ ve “Oğuzlarla Kıpçaklar, kelimenin başında bulunan bütün “*ye*” harflerini *cim* söylerler”⁴⁴ şeklinde bu ses değişimini belirtmiş; şu örnekleri nakletmiştir: *elgin*⁴⁵ “yolcu”, *ılığ*⁴⁶ “ılık”, *ilik*⁴⁷ “Kemik iliği”,

³² DLT: 28.

³³ DLT: 26.

³⁴ DLT: 364, 544.

³⁵ DLT: 26-460.

³⁶ DLT: 26.

³⁷ DLT: 49.

³⁸ DLT: 448.

³⁹ DLT: 422.

⁴⁰ DLT: 546.

⁴¹ DLT: 422.

⁴² DLT: 547.

⁴³ DLT: 26.

⁴⁴ DLT: 422.

⁴⁵ DLT: 26-460. *yel-gin (EDPT: 928a).

⁴⁶ DLT: 26, 44. *yılı-ğ (EDPT: 925a).

⁴⁷ DLT: 49. *yilik (EDPT: 927b).

*coğdu*⁴⁸ “devenin (çenesinin altındaki) uzun tüyleri”, *cun*⁴⁹ “yıkanmak”, *cigi*⁵⁰ “sağlam”, *cet*⁵¹ “yetişmek, ulaşmak, erişmek”, *cinçü*⁵² “inci”.

7. Eski Türkçe /ń/ (= /ny/) sesi, Karahanlı Türkçesinde ve çoğu lehçede /y/, Argu ve bazı lehçelerde /n/ olmuştur: *kōy* (Türk) ~ *kōn* (Argu) “koyun”⁵³, *çığāy* (Türk) ~ *çığān* (Argu) “yoksul”⁵⁴, *kāyu* (Türk) ~ *kanu* (Argu) “hangi”⁵⁵, *kōy-* (Türk) ~ *kōn-* (Argu) “yanmak”⁵⁶.

Karahanlı Türkçesinin belli başlı ses özellikleri dikkate alındığında yazı dilindeki /m-/’ye karşılık /b-/ söyleyen Oğuz ve Kıpçak lehçeleri; yazı dilindeki /w/’ye karşılık /v/ söyleyen Oğuz vd. lehçeler; yazı dilindeki /d/’ye karşılık /y/ söyleyen Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çömül ve Oğuz lehçeleri ve /z/ söyleyen Bulgar, Suvar, Yemek, Kıpçak lehçeleri; söz içi ve sonundaki /y/ yerine /n/ söyleyen Argu lehçesi; söz başı /t/ yerine /d/ söyleyen Oğuz lehçeleri yazı dilinden ayrılmaktadır. Çeşitli varsayımlara göre köken olarak *Uygur*, *Karluk*, *Yağma*, *Çiğil*, *Argu*, *Türkmen (Oğuz)* boylarına dayandırılan Karahanlıların, dilinin *Yağma*, *Argu* ve *Oğuz* lehçeleri kaynaklı olması Kâşgarlı’nın ses özellikleri bakımından bildirdiklerine göre olanaksızdır. Köken varsayımlarında bahsi geçen Çiğillerin ses özellikleri yazı dilindeki biçimleri temsilen yer yer dile getirilmekte; Uygur, Karlukların ses özellikleri ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Buradan Karluk ve Uygur lehçelerinin ses bilgisi yönünden yazı dilinden farklı olmadığı da çıkarılabilir. Karluk lehçesi ile ilgili olarak Karahan, şu tespitte bulunmuştur: *Lehçe ayrımlarında esas olan seslik özelliklerde ise Karluk lehçesinden hiç bahsedilmemiştir. Ancak Dīvān’da lehçeler ölçünlü dilden ayrıldıkları noktalarda ele alındığından, belki Karluk lehçesinin Karahanlı yazı dili tarafında olduğu kanısıyla lehçe özelliklerinin ayrıca belirtilmediğini de düşünmek mümkündür. Bu durumda Karluk lehçesi ses özelliklerinin, Eski Türkçe /ń/ > /y/, /d/ > /d/, /y-/ korunmuş, /b-/ > /m-/ vb. şeklinde olduğu düşünülebilir*⁵⁷. Kısacası DLT’deki nakledilenler dikkate alındığında seslik özellikleri bakımdan yazı dili ile aynı tarafta olan lehçeler için başlıca Çiğil lehçesi ve -ihtiyatlı olarak- Uygur, Karluk lehçeleri dile getirilebilir.

⁴⁸ DLT: 26. *yoğdū* (EDPT: 899a).

⁴⁹ DLT: 422. **yūn-* (EDPT: 942b).

⁵⁰ DLT: 546. **yigi* (EDPT: 911a).

⁵¹ DLT: 422. **yet-* (EDPT: 884b).

⁵² DLT: 547. *yinçü* (EDPT: 944b).

⁵³ DLT: 505. **kōn* (EDPT: 631a).

⁵⁴ **çığān* (EDPT: 408b).

⁵⁵ DLT: 549. **kānū* (EDPT: 632b).

⁵⁶ DLT: 279. **kōn-* (EDPT: 726b).

⁵⁷ bk. Karahan 2013, *age.*, s. 244.

4. Karahanlı Türkçesi Söz Varlığı Özellikleri ve Lehçelerdeki Görünümü

XI. yüzyıl Türk dili, kültürü, tarihi vb. birçok konuda bilgi sahibi olduğumuz DLT’de, Kâşgarlı Mahmud, dönemin ölçünlü dili yanında lehçesel farklılıklarını da ele almış, önemli Türk lehçeleri hakkında bilgiler vermiştir. DLT’de lehçeler arasında en fazla Oğuz lehçesine ait ses ve söz varlığı özelliği kayıtlıdır. Yukarıdaki tespitleri göz önüne aldığımızda, Yağma, Argu ve Oğuz lehçeleri ses özellikleri bakımından yazı dilinden ayrı bir yeredir. Bu nedenle söz varlığı karşılaştırmalarında tekrar bu lehçeler değerlendirilmeyecek; Karluk, Uygur, Çiğil ve Hakaniye söz varlıkları ele alınacaktır.

4.1. Karluk Lehçesi Söz Varlığı:

Eski Türk tarihinde etkin bir boy olan Karluklar, Yağma, Tuhsı, Çiğil gibi boylardan müteşekkil bir boylar birliği içinde bulunmasına ve Karahanlı devletinin temelini teşkil etmiş önemli bir boy olmasına rağmen Kâşgarlı Mahmud’un sınıflandırmasında ve haritasında yer almamıştır. Yukarıda da (bk. 3) görüldüğü gibi, lehçe ayrımlarında esas olan seslik özelliklerde ise Karluk lehçesinden hiç bahsedilmemiştir. DLT’de Karluk lehçesi söz varlığında on üç sözcük yer almaktadır. Diğer lehçelerin söz varlığı ile karşılaştırıldığında sayıca az olması, temel söz varlığında ölçünlü dilden Karluk lehçesinin ayrılmadığı düşünülebilir. DLT’de Karluklara ait sözcüklerden *äpä* “anne”, *oluç* ve *oluçım* “çocuklara söylenen sevgi ifadesi”, *yuñ* “pamuk” ve *suğut* “bir tür peynir”, Uygurcadan itibaren tarihsel Türkçede tespit edilmektedir. Bu lehçede bildirilen *çaşşāk* “kurutulmuş şeftali ve üzüm”, *sağun* “bir unvan”, *susgāk* “kova”, *särkär* “haydut, yol kesen”, *kär-* “havlamak, ürmek”, *kärit-* “havlatmak, ürdürmek”, *suğur-* “içmek, yudumlamak, içine çekmek”, *ügürgän* “taneleri olan bir bitki” sözcükleri ise diğer eserlerde görülmeyen, Karluk boyuna özgü söz varlığı ögeleridir⁵⁸. Ancak buradaki farklılıklar, Karluk lehçesini yazı dilinden ayrı tutacak temel sözcükler değildir.

4.2. Uygur Lehçesi Söz Varlığı:

Karahanlı Türkçesi, Kök Türk yazı dilinden sonra, Uygur yazı dili ile kısmen aynı dönemlerde ancak farklı bir dinî-kültürel çevrede, X.-XIII. yüzyılları arasında kullanılmış, Eski Türkçenin son halkası olarak kabul edilen yazı dilidir. XI-XII. yüzyıl Karahanlı metinleri Eski Uygur Türkçesiyle çağdaştır. Karahanlı Türkçesi gramer bakımından Eski Türk yazı dili geleneğinin devamı olmakla birlikte, kültürel olarak İslamî çevreye dâhil olması nedeniyle nispeten Eski Türkçeden ayrılır⁵⁹.

⁵⁸ bk. Karahan 2013, *age*, s. 244.

⁵⁹ A. B. Ercilasun, *agm.*, s. 761.

DLT’de Uygur lehçesi söz varlığından nakledilen *balık* [190] “sığınak, kale, şehir”, *balıklan-* [399] “bir yere kale yapılmak, kalelenmek”, *çap-* [265] “(boyun) vurmak”, *çapıl-* [328] “(boyun) vurulmak”, *çapıt-* [415] “(boyun) vurdurmak”, *çaptur-* [356-7] “(boyun) vurdurmak”, *çapıtğan ar* [256] “cellat, boyun vuran”, *ün-* [94] “gitmek”, *üündür- /üündür-* [119] “yönelmek”, *yalāwar* [410, 465] “Hakanın gönderdiği elçi”, *yartmāk* [631] “para” gibi örnekler de, Eski Türkçe eserlerde rastlanan ve Uygur lehçesini, Karahanlı yazı dilinden ayıracak sözcükler değildir.

4.3. Çiğil Lehçesi Söz Varlığı:

Boy birliklerinden oluşan Karahanlı devletinde Çiğil boyunun ve diğerlerinin dilleri, en önemli lehçeler olarak Karahanlı Türkçesinin (*Turkīya*) temelini oluşturmaktadırlar⁶⁰. Karahanlı ordusunda da önemli görevlerde bulunarak ordunun çekirdeğini oluşturan Çiğiller, Karahanlı devlet teşkilatının içinde en önemli alt gruplardandı⁶¹. Çiğil söz varlığında kayıtlı olan on üç sözcük, Köktürk-Uygur döneminden itibaren, Karahanlı yazı dilinde bulunmaktadır⁶². Soğdca “yaşam, hayat” anlamlarında kullanılan *ājūn*’dan Türkçeye geçen *ajun*⁶³ [51] “dünya”, Uygur ve Karahanlı metinlerinde bulunmaktadır. İslamî çevirilerin başlamasıyla yerine Arapça kökenli “dünya” kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesi sözcük varlığında bulunan *ajun* için, Kâşgarlı “Çiğilce” kaydını düşmüştür.

DLT’de Çiğil lehçesi kaydıyla nakledilen *ağın*⁶⁴ “başka”, *andāğ*⁶⁵ [72] “öyle”, *boğun*⁶⁶ [201] “tebaa, halk, avam”, *çümāli*⁶⁷ [225] “karınca”, *kum*⁶⁸ [170] “kum”, *kūn ortu*⁶⁹ [74] “öğle vakti”, *oñ*⁷⁰ [32] “sağ”, *özi*⁷¹ [57] “iki dağ arasındaki derin vadi”, *tägin*⁷² [339] “ulaşmak,

⁶⁰ R. Dankoff (1972), “Kāšrārī on the Tribal and Kinship Organization of the Turks”, *Archivum Ottomanicum*, 4, s. 23.

⁶¹ P. Golden, (1994), “The Karakhanids and Early Islam”, *The Cambridge History of Early Inner Asia* (ed. Denis Sinor), Cambridge, 355-356.

⁶² bk. Karahan (2009), *agm.*, s. 471-74; Karahan (2013), *age.*, s. 245.

⁶³ bk. EDPT: 28a, TMEN I: 476, DTS: 644b.

⁶⁴ bk. DLT: 51, EDPT: 60a, OTWF: 304, VEWT: 6a, DTS 644b.

⁶⁵ bk. EDPT: 177a, OTWF: 61, DTS: 644a.

⁶⁶ bk. EDPT: 306a, OTWF: 92, VEWT: 78a, TMEN 812, DTS: 645a, T. Tekin (1995), *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, TDAD: 13, Ankara, s. 107, R. Dankoff (1972), *agm.*, s. 25-27.

⁶⁷ bk. EDPT: 423b, VEWT: 121a, DTS: 645.

⁶⁸ bk. EDPT: 625b), VEWT: 299b, TMEN III 1525, DTS: 647a, TDES: 265a.

⁶⁹ bk. EDPT: 725a.

⁷⁰ bk. EDPT: 166b, RWb I: 1024, VEWT: 362b, ESTY a I: 456, TMEN II: 624.

⁷¹ bk. EDPT: 281a, T. Tekin (1995), *age.*, s. 110, DTS: 647a, TDES: 318b.

⁷² bk. EDPT: 484b, DTS: 648a, RWb III: 1034, VEWT: 468-9, OTWF: 617.

varmak”, *ūd*⁷³ [34] “öküz”, *ürün* [79] “beyaz”, *yarlıg*⁷⁴ [462] “hakanın mektubu, fermanı, buyruğu” gibi örnekler de Eski Türkçe metinlerde yaygın bir biçimde kullanılan sözcüklerdir ve bunların Çiğil söz varlığında nakledilmesi anlamlıdır.

Bunların yanı sıra, DLT’de Çiğil lehçesine ait on yedi sözcük ise tek örnektir. Ancak bu örnekler aşağıda görüldüğü gibi daha çok gündelik yaşama özgü, dinî, siyasî ve edebî metinlerde geçme olasılığı düşük sözcüklerdir: *ast* “sokak”, *aya yärsü* “yarasa” *aypañ ar* “kel adam”, *bistäk* “taranmış ve eğrilmeye hazırlanmış pamuk sümeği”, *çöngäk* “deriden yapılmış süt sağma kabı”, *imtili* “düşünmeksizin, birden bire, gelişi güzel”, *käsbä* “köy muhtarının ark ya da çeşme yapımına katılmayan kimselerden aldığı tazminat, rehin”, *kuçgundi* “soğan”, *küwük müş* “erkek kedi” *mandırı* “gelinle damadın geceleyin başlarına para saçmak için toplanılan yerin adı” *namıja* “kadının kız kardeşinin kocası, bacanak” *ölşä-* “açlıktan bayılacak gibi olmak” *samda* “ayağa giyilen sandal” *sım sımıräk* “bir yemek adı” *şatlan-* “cesaret göstermek” *şäbiñ* (*şabıñ*) “küçük demir tokmak, demir baston” *şın* “taht, sedir”⁷⁵.

4.4. Hakaniye Türkçesi Söz Varlığı:

Kâşgarlı Mahmud eserinde Hakaniye lehçesi ya da Hakanlıların dilinde şeklinde ifade ettiği dil, Karahanlı Hanedanlarının ve yönetimdekilerin kullandığı dil olmalıdır. Hakaniye lehçesinin yazı dilinden ayrı her hangi bir ses ve biçim özelliği belirtilmediği gibi; verilen söz varlığı özellikleri ayrı bir lehçe oluşturacak özellikte sözcükler değildir. Karahanlı Türkçesinin saray çevresinde kullanılan biçimi de denebilir. Örneğin Hakaniye lehçesinde nakledilen “evet” karşılığındaki *ılal*⁷⁶ için Kâşgarlı beylere ve hanlara cevap verilirken kullanıldığını belirtmiştir. Gerçekten de Kutadgu Bilig’de hükümdara cevaben “evet, peki, tamam” anlamında *ılal* kullanılmaktadır⁷⁷. DLT ve Kutadgu Bilig dışında Türk dilinin bir başka döneminde ve sahasında *ılal* bulunmaması sadece Karahanlı hanedan çevresine ait bir söz olduğunu göstermektedir.

Kâşgarlı, Hakanlıların dilinde ağabeye hitap edilirken *açıkım*⁷⁸ dendiğini ve bunun yalnızca birinci teklik kişide söz konusu olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Kâşgarlı *aruqlä-*

⁷³ bk. EDPT: 34a, VEWT: 509b, DTS: 648b, TMEN I: 584, T. Tekin (1995), s. 111.

⁷⁴ bk. EDPT: 966b, OTWF: 462 dipnotta, TMEN III: 1849, DTS: 646a, RWb III: 141.

⁷⁵ bk. A. Karahan (2013), *age.*, s. 245.

⁷⁶ bk. DLT: 52.

⁷⁷ Kutadgu Bilig’de kullanımı şu şekildedir: *ılel tip turup çıktı ögdülmişe / ol edgü kılınç birle igdülmişe* (KB 3281); *ılel tip turup çıktı ögdülmişe / ewiñe kelip kirdi kıldı tüşe* (KB 5027); *ılel tip turup çıktı ögdülmişe / ewiñe kelip tüşti yazdı kaşa* (KB 5668); *ılel tip turup çıktı andın yana / ewiñe kelip tüşti aldı tuna* (KB 6283). bk. R. Arat (1979), *Kutadgu Bilig III İndeks*, (haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce), İstanbul: TKAE Yay. s. 193.

⁷⁸ DLT: 44.

fiilinin asıl anlamının “yorgunluktan dinlenmek”, Hakanlıların dilinde özel bir kullanımla “uyumak” anlamını barındırdığını dile getirir. Asıl anlamı “yemek yemek” anlamındaki *aşa-* fiili de Hakanlı Türkleri tarafından büyüklerin yemeği için kullanılmaktadır. Bunların dışında Hakaniye lehçesinde, bir tür yufka veya pide gibi ince ekmeğin adı *böşgāl*⁷⁹, vücudun ağırlığını bildiren bir sözcük olarak da *çär* nakledilmektedir. Bu kullanımlar ise lehçe ayrımlarına esas olabilecek temel söz varlığı öğeleri değildir. Bütün bu örneklerden, DLT’de Hakaniye lehçesi ya da Hakanlıların dilinde şeklinde tabir edilen dil özelliklerinin ayrı bir lehçe adlandırması için geçerli olmadığını, bunların bir sınıfın konuşmasına özgü ufak farklılıklar olduğunu çıkarabiliriz.

5. Kâşgarlı Mahmud’un Yazı Diline İşareti

Kâşgarlı Mahmud, DLT’deki bazı ifadelerinde yazı diline işaret etmiştir. Kâşgarlı’nın bazı açıklamalarından Çiğil lehçesinin, diğer XI. Yüzyıl Türk lehçelerinden ayrıcalıklı konumunu, çıkartabiliriz. Kâşgarlı, bazı madde başı örneklerde Türklerin söyleyişi dediği bir sözcük için, başka bir yerde Çiğiller ‘böyle der’ şeklinde izah getirmiştir. Ayrıca eserin genelinde ölçünlü dil ile lehçeler karşılaştırılırken; bir kısım açıklamalarda Kâşgarlı Çiğil lehçesi ile diğer lehçeleri, özellikle Oğuz lehçesini, karşılaştırma yoluna gitmiştir. Buradan Kâşgarlı’nın yer yer Çiğil lehçesini ölçünlü dile denk gördüğünü çıkarabiliriz. Örneğin,

1. “başka” anlamındaki *ağın* için DLT 51. sayfada Çiğil lehçesi, 62. sayfada Türkçe şeklinde açıklamada bulunulmuştur.

“*ağın* “başka” anlamında edat. Çiğilcedir”.

“*adruk* Oğuz lehçesinde “başka” anlamında kelime. Türkler, “başka” anlamında *ağın* derler. *Şu atasözünde de geçer. ağın kişi nengi nengsinmes “Başkasının malı senin elinde olsa bile mal sayılmaz, çünkü o geri alınır” demektir*”.

2. DLT 45. sayfada genel sözvarlığı içerisinde verilen *adağ* “ayak”; 27. sayfada şu şekildedir: “*Yine Çiğil ve diğer Türklerdeki bütün zel’ler, bazı Kıpçak, Yimek, Suvar ve Bulgarlar , Rus’a ve Rum’a kadar uzananlar tarafından ze’ye çevrilir. Türklerin “ayak” için kullandıkları adağ’a bunlar azağ derler.*” Burada da zel ile yazım, “Çiğil ve diğer Türkler” denerek *adağ* söyleyişinin Çiğil ve diğer Türklere ait olduğu vurgulanmıştır.

3. *andağ* sayfa 72’de Çiğil, sayfa 31’de genel sözvarlığı içerisinde zikredilmiştir:

ol andağ aydı “o böyle söyledi” (genel söz varlığında).

andağ aydım “öyle söyledim” (Çiğil lehçesinde).

⁷⁹ DLT: 242.

4. DLT 32. sayfada *oŋ älig* “sağ el” Çiğil lehçesinde, 49. sayfada Oğuzların *sağ älig* kullanımına karşın bunun Türkçedeki biçim olduğu şu şekilde belirtilmiştir:

“*elig* ‘el’ demektir. ‘sağ’ için *oŋ älig* denir. Oğuzlar buna *sağ älig* adını verirler.”

5. *tōd* “Toy kuşu” 495. sayfada genel söz varlığı içerisinde sıralanmış; 505’te ise Çiğil lehçesine ait bir kullanım olduğu şu şekilde ifade edilmiştir:

“*toy* ‘Toy kuşu’. Çiğil lehçesinde *zel* iledir. *tōd*. Bu, *zel*’i *ye*’ye çevirenlerin yoludur.”

6. Kâşgarlı, DLT 633’te *toğ-* fiilini “*mening karın toğtı* ‘benim karnım doydu’” örneğiyle genel sözcük varlığı içerisinde kaydetmiş; buna karşın DLT 27’de “*Karın doyunca Çiğil Türkleri karın toğtı derler, bunlar ise ze ile tozdı derler. Diğer isim ve fiilleri bu örneğe göre ayarla*” şeklindeki açıklamasıyla Çiğil lehçesinde dile getirmiştir.

Genel sözcük varlığı içerisinde verilen ya da ‘Türklerin kullanımı’ denen bir sözcüğün başka bir yerde “Çiğil lehçesi” şeklinde ifade edilmesi, Kâşgarlı’nın, Çiğillerin dillerini ölçünlü dilden, kendi tabiriyle, Hakaniye Türkçesinden ayrı görmediğini göstermektedir⁸⁰.

6. Sonuç

Karluk boy yönetimine dayanan Karahanlı devleti içerisinde, Karluklar, Yağmalar ve Çiğiller üçlü Karluk boy birliğinin kurucu unsurlarındandır. Karahanlı devletinin kökenine ilişkin varsayımlarda da *Karluk*, *Yağma* ve *Çiğillerin* yanı sıra *Uygur*, *Türkmen*, *T’uchüe* (*Tukyu*), *T’uchüe A-shi-na* (*Tukyu Köktürk*) toplulukların adları zikredilmektedir. Bu araştırmada yukarıda bahsi geçen Türk boylarından DLT’de dilleriyle ilgili bilgi bulunanlar ele alınmış ve yazı dilini hangisinin temsil ettiği konusu irdelenmiştir.

Kâşgarlı’nın zamanında Türkçe (*lugat-i Türkiya*) terimi ile, edebî, dinî, siyasî vb. eserlerde yazı dili olan Karahanlı Türkçesi kastediliyordu. XI. yüzyılda siyasî bakımdan en önemli Türk boylarının Karahanlı Devleti içerisinde Çiğiller ve Devletin batısında Selçuklulardan sayılan Oğuzlar olduğunu tarihî kaynaklardan elde ediyoruz. Kâşgarlı da, bu iki boyu anlatırken, diğer Türk boylarından farklı olarak, Arapça *jıl* şeklinde adlandırmaktan çekinmiş; diğer gruplardan ayrı konumda tutmuştur⁸¹. Bu durum, Çiğillerin Karahanlı Devlet yapılanmasında; Oğuzların da diğer bir Türk devleti Selçukluların kurucusu olmalarından kaynaklanmalıdır.

⁸⁰ Dīvan’ın Dankoff ve Kelly neşrinin III. Cildindeki s. 279-282’deki lehçe sözcük varlığı indeksinde de “Türklerin çoğu” ya da “Oğuzların dışındakiler” biçiminde kayıtlı bazı sözcüklerin Çiğil listesine dâhil edildiğini görürüz. Örneğin *tariğ*, *bağan*, *be*, *yasık*, *ügür*, *kumgān* (Türk, Türklerin çoğu), *erig*, *ākā*, *ayak*, *yüligü*, *kēş*, *tōy* (Oğuzların dışındakiler) olmasına rağmen Çiğil listesi içerisinde değildir. Dīvan üzerine en kapsamlı çalışmayı R. Dankoff ve J. Kelly’nin de dikkatini çeken bu durum kayda değerdir.

⁸¹ R. Dankoff (1972), *agm.*, s. 30.

Lehçe özellikleri bakımından bahsedilen Türk lehçelerine bakıldığında *Tukyu* ve *Tukyu-Köktürk* varsayımı için DLT’de bu adla bir bilgi olmadığından herhangi bir yorum getiremiyoruz. *Yağma*, *Türkmen* varsayımları ise seslik özellikler bakımından yazı diliyle örtüşmemektedir. *Uygur*, *Karluk*, *Çiğil* varsayımlarını merkez alındığında *Uygur* ve *Karluklara* ait yeterli bilgiyle karşılaşılmadığı gibi, Kâşgarlı’nın Uygur ve Karlukların yazı dilini temsil ettikleri noktasında bir açıklaması ya da yorumu olmamıştır.

Çiğil varsayımından yola çıkarak yazı dili ile *Çiğil* lehçesini karşılaştırdığımızda *Çiğil* lehçesinin özelliklerinin, Eski Türk yazı dili geleneği içerisindeki Karahanlı Türkçesiyle paralel çizgide olduğu görülmektedir.

Ölçünlü dilin, kuralları belirlenmiş, devlet ve toplumun büyük kesiminde kabul görmüş vb. özelliklere sahip bir varyant olduğu düşünülürse; Karahanlı yazı diline temel teşkil eden ya da yazı dilini temsil eden lehçeler için *Uygur*, *Karluk* ve *Çiğil* lehçeleri sayılabilir. Bunlar içerisinde de; *Çiğillerin* dillerinin sosyolingüistik ölçütlere göre ölçünlü dile yakın ya da benzer kayıtları içerdiği görülmüştür. Bunlar özetle şunlardır:

1. Ölçünlü dil seçilirken, siyasî, kültürel ve ekonomik açıdan baskın bir sınıfın olması gereklidir. *Çiğillerin* Karahanlı Devlet yapılanması içerisinde etkin alt gruplardan olması ve askerî yapısının da çekirdeğini oluşturmaktadır.

2. *Çiğiller*, Karahanlı coğrafyası içerisinde geniş bir alanda etkili bir boydur.

3. Kâşgarlı’nın eserinin bir çok yerinde *Çiğillerle* Türkleri; *Çiğil* lehçesi ile de Türkçeyi eşit gösteren ifadeleri bulunmaktadır.

4. Kâşgarlı eserinin genelinde ölçünlü dil ile lehçeleri karşılaştırma yoluna giderken; kimi zaman *Çiğil* lehçesiyle, Oğuz lehçesini ya da diğer lehçeleri karşılaştırmıştır.

5. *Çiğil* lehçesinin ses özellikleri ve söz varlığı bakımından Eski Türk yazı diline paralel olması, gibi bulgulardan yola çıkarak Uygur, Karluk ve *Çiğil* dillerinin Karahanlı yazı dilinin dayandığı lehçeler olabileceğini; bunlar içerisinde de Kâşgarlı’nın *Çiğil* lehçesini ön plana çıkaran ifadelerinden dolayı *Çiğil* lehçesi ihtimalinin daha kuvvetli olduğu düşünülebilir.

7. Kısaltmalar ve Kaynakça

- ARAT, R. Rahmeti. (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks*. (haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce), İstanbul: TKAE Yay.
- ATALAY, B. (1988-1999). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*. C: I-IV, Ankara: TDK Yay.
- BARUTÇU ÖZÖNDER, S. (2002). “Eski Türklerde Dil ve Edebiyat”, *Türkler*. C III, 481-501.
- BOZKURT, F. (2012). *Kâşgarlı Mahmud. Divânü Lugat-it-Türk. Türk Dili Divanı*. İstanbul: Eğitim Kitabevi.

- CLAUSON, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth- Century Turkish*. Oxford.
- DANKOFF, R. (1972). Kāšrārī on the Tribal and Kinship Organization of the Turks. *Archivum Ottomanicum*. 4, 23-43.
- _____. KELLY, J. (1982, 1984, 1985). *Maḥmūd el-Kāšgarī. Compendium of the Turkic Dialects. Dīvān Luġāt at-Turk (Maḥmūd el-Kāšgarī. Türk Şiveleri Lugati. Dīvānū Luġāt-it-Türk)*, Sources of Oriental Languages and Literatures, (ed. Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin). Part I-III.
- DEMİR, N. (2002). Ağız Terimi Üzerine. *Türkbilgi*, 4, 105-116.
- DOERFER, G. (1963, 1965, 1967, 1975). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*. Wiesbaden.
- DTS= bk. NADELYAEV, vd.
- EDPT= bk. CLAUSON (1972).
- ERCİLASUN, A. B. (2002). İlk Müslüman Türk Devletlerinde Dil ve Edebiyat. *Türkler*, C V, 759-783.
- ERCİLASUN, A. B. (2009). Dīvānu Luġāti't-Türk ve Uygurlar. *Turkish Studies*, 4(8), 5-12.
- ERDAL, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the lexicon*. Vol. I-II, Otto Harrassowitz- Wiesbaden.
- _____. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Brill- Leiden. Boston.
- EREN, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara.
- ESTYa I-III= bk. SEVORTYAN (1974, 1978, 1980).
- GABAIN, A. Von (1988). *Eski Türkçenin Grameri*, (çev. Mehmet Akalın). Ankara: TDK Yay.
- _____. (1988). Eski Türkçenin Yazı Dili. (çev. Sabit Paylı). TDAY 1959, 311-329.
- GENÇ, R. (1997). *Kâşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*. Ankara.
- GOLDEN, P. B. (1994). The Karakhanids and Early Islam. *The Cambridge History of Early Inner Asia* (ed. Denis Sinor), Cambridge, 343-370.
- GOLDEN, P. B. (2002). *Türk Halkları Tarihine Giriş. Ortaçağ ve Erken Yeniçağ'da Avrasya ve Ortadoğu'da Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu*. Ankara.
- GÖMEÇ, S. (1999). *Kök Türk Tarihi* (2. Baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.
- GÖMEÇ, S. (1999). *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü* (2. Baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.
- HACIEMİNOĞLU, N. (1996). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yay.
- KARAHAN, A. (2009). Dīvānu Luġāt-it Türk'e Göre Çiğil Lehçesi ve Karahanlı Yazı Dili ile İlişkisi. *Kâşgarlı Mahmud ve Dönemi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 467-477.
- KARAHAN, A. (2013). *Dīvānū Luġāt-it Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KÂŞGARLI MAHMÛD (1990). *Dīvānū Lûgati 't-Türk* (Tıpkıbasım). Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- KELLY, J. M. (1973). Remarks on Kaşgari's Phonology. *Ural- Altaische Jahrbücher*. Band 45, 145s.
- LIGETİ, L. (1998). *Bilinmeyen İç Asya*. (çev. S. Karatay). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

- MERÇİL, E. (2000). *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi* (4. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- MAHMUDOV, K. (1992). “XI. Ve XIV. Yüzyıllar Arasında Yazılmış Eserlerin Dilinde D>Z>T>Z>Y>G veya D//Z//T//Z//Y//G Fonetik Olayı”, *Journal of Turkish Studies Türklük Bilgisi Araştırmaları Richard Nelson Frye Festschrift I.* 107-116.
- NADELYAEV, V. M.; NASİLOV, D.M.; TENİŞEV, E.R. ve ŞERBAK, A.M. (Red.), (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar’*. Akademia Nauk SSSR İstitut Yazıkoznaniya, Leningrad.
- NECEF, E. N. (2005). *Karahanlılar*. İstanbul: Selenge Yay.
- ODA, Juten (2002). Hangisi Karahanlıların Kökeni; Uygurlar mı Yoksa Karluklar mı? *Türkler*. (ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Yeni Türkiye Yayınları, C II, 255-259.
- OTWF= bk. ERDAL (1991).
- ÖZAYDIN, A. (2001). Karahanlılar. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C 24, 404-412.
- PRİTSAK, O. (1977). Karahanlılar. *İslam Ansiklopedisi*. C VI, MEB, İstanbul, 251-273.
- RADLOFF, W. (1960). *Versuch Eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*. Band: I-IV, Mouton&Co.
- RÄSÄNEN, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen*. Helsinki.
- RÖHRBORN, K. (1977- 1979- 1981- 1988- 1994). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien*. Lieferung 1-5, Wiesbaden.
- RWb= bk. RADLOFF (1960).
- SALMAN, H. (2002). Karluklar, *Türkler*. C II, 421-424.
- SEVORTYAN, E. V. (1974, 1978, 1980). *Etimologičeskiy Slovar’ Tyurkskih Yazıkov*. Moskva.
- SÜMER, F. (1994). *Eski Türklerde Şehircilik*. Ankara.
- ŞENER, H. İ. (2002). Karahanlılarda Dil ve Edebiyat. *Türkler*. C V, 784-792.
- TEKİN, Ş. (2001). Eski Türk Yazı Dillerinin Özellikleri Üzerine Düşünceler ve Bunların Teşekkülü İle Türk Siyasî Birlikleri Arasındaki İlişkiler. *İştikakçının Köşesi, Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*. İstanbul: Simurg Yayınları, 121-149.
- TEKİN, T. (1990). Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi. *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, C: 5, S: 13, Ocak 1989, Ankara.
- _____ (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*. TDAD: 13, Ankara.
- _____ (2000). *Orhon Türkçesi Grameri*. TDAD: 9, Ankara.
- TDES= bk. EREN (1999).
- TMEN I-IV = bk. DOERFER (1963, 1965, 1967, 1975).
- UWb= bk. RÖHRBORN (1977- 1979- 1981- 1988- 1994).
- VEWT= bk. RÄSÄNEN (1969).